

УДК 821.161.2-21.09(092)"19":27-549
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-92-11>

СИМВОЛІЗМ ТА РЕЛІГІЙНА ОБРАЗНІСТЬ У П'ЄСІ МИКОЛИ КУЛІША «97»: ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИН КУЛЬТУРНОГО ЗНАЧЕННЯ

Токарська І. І.

*аспірантка кафедри української літератури та теорії літератури
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Львівська область, Україна
orcid.org/0000-0001-6237-9982
yanka_shem@ukr.net*

Ключові слова: *Микола Куліш, «97», українська література, символізм, чаша, хрест, Бог, духовність.*

У статті досліджено символічні аспекти твору Миколи Куліша «97», проаналізовано образ-символ Євхаристії та його значення в контексті селянського життя і релігійних обрядів. Підкреслено важливість символів, таких як чаша, хліб, церква, хрест та Бог, у вираженні глибоких релігійних та сакральних аспектів твору. Розглянуто образ святині через призму немитих рук, батьківських молитов і сліз, підкреслюючи його важливість для спільноти та релігійну цінність. Символ чаші асоціюється з різними ідеями, такими як об'єднання, жертва і обрядовість, що підкреслює важливість релігійних обрядів та спільноти. Дослідження також розглядає образ хліба як тіла Ісуса Христа в контексті української літератури та релігійної культури. У творі «97» Миколи Куліша образ Євхаристії стає ключовим символом, виражаючи глибокі релігійні та етичні аспекти селянського життя, виживання в умовах голоду. Євхаристія як символ тіла та крові Христа перетворюється в хліб для душі, що забезпечує духовну єдність і надію на спасіння, використовуючи його як символ життя та невід'ємної частини віри. Зокрема, акцентується на неможливості жити без хліба, що асоціюється з неможливістю існування без Бога. Стаття вирізняється глибоким аналізом символів та їх значення у творі Миколи Куліша, розкриваючи глибокий смисловий потенціал твору. Одним із ключових моментів, що відображає образ Євхаристії, є образ хліба. Автор висвітлює, як селяни в труднощах звертаються до хліба не лише як до засобу фізичного виживання, але й як до символу Євхаристії, об'єднуючи їхні страждання та віру. За допомогою цього образу Куліш підкреслює глибокий релігійний зв'язок селянського життя. Також образ чаші у творі розглядається як символ об'єднання та жертви. Чаша як релігійний атрибут виступає не лише як посудина для вина та хліба, тобто причастя, але і як знак єднання і готовності прийняти жертву заради спільної справи. У висвітленні образу хреста та церкви Куліш підкреслює конфлікт між владою і релігійними цінностями. Антирелігійні погляди влади виявляються у відношенні до святинь, що змушує селян захищати їх як символи своєї віри. Загальною тенденцією у творі є піднесення релігійних символів як засобу опору та єднання для селянської громади. Це віддзеркалює важливість віри й духовності в житті українського народу в умовах труднощів, Голодомору та соціальних конфліктів.

SYMBOLISM AND RELIGIOUS IMAGERY IN MYKOLA KULISH'S "97": EXPLORING THE DEPTHS OF CULTURAL SIGNIFICANCE

Tokarska I. I.

*Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Literature
and Theory of Literature*

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Ivan Franko str., 24, Drohobych, Lviv region, Ukraine

orcid.org/0000-0001-6237-9982

yanka_shem@ukr.net

Key words: *Mykola Kulish, "97", Ukrainian literature, symbolism, chalice, cross, God, spirituality.*

In the article, the symbolic aspects of Mykola Kulish's work "97" are examined, and the image-symbol of the Eucharist is analyzed in its significance within the context of peasant life and religious rituals. The importance of symbols such as the chalice, bread, church, cross, and God in expressing profound religious and sacred aspects of the work is emphasized. The image of sanctity is explored through the lens of unwashed hands, parental prayers, and tears, highlighting its significance for the community and its religious value. The symbol of the chalice is associated with various ideas such as unity, sacrifice, and ritual, highlighting the importance of religious rituals and community. The study also examines the image of bread as the body of Jesus Christ in the context of Ukrainian literature and religious culture. In the work "97" by Mykola Kulish, the image of the Eucharist becomes a key symbol, expressing the profound religious and ethical aspects of peasant life, survival in times of famine. The Eucharist, as a symbol of the body and blood of Christ, transforms into bread for the soul, providing spiritual unity and hope for salvation, using it as a symbol of life and an integral part of faith. In particular, emphasis is placed on the impossibility of living without bread, which is associated with the impossibility of existence without God. The article stands out for its in-depth analysis of symbols and their significance in Mykola Kulish's work, revealing the profound meaning potential of the work. One of the key moments reflecting the image of the Eucharist is the image of bread. The author illustrates how peasants, in difficult times, turn to bread not only as a means of physical survival but also as a symbol of the Eucharist, uniting their suffering and faith. Through this image, Kulish emphasizes the deep religious connection of peasant life. Also, the image of the chalice in the work is considered as a symbol of unity and sacrifice. The chalice, as a religious attribute, serves not only as a vessel for wine and bread, i.e., communion but also as a sign of unity and readiness to accept sacrifice for the sake of a common cause. In depicting the image of the cross and the church, Kulish emphasizes the conflict between authority and religious values. The anti-religious views of the authorities manifest themselves in relation to holy objects, forcing peasants to defend them as symbols of their faith. The overall trend in the work is the elevation of religious symbols as a means of resistance and unity for the peasant community. This reflects the importance of faith and spirituality in the life of the Ukrainian people in times of difficulties, the Famine, and social conflicts.

Постановка проблеми. У контексті твору Миколи Куліша «97» виникає проблема розуміння та інтерпретації символіки, зокрема образу-символу Євхаристії та інших ключових символів, що відображають релігійні та етичні аспекти селянського життя в умовах Голодомору і соціальних труднощів. На сучасному етапі є багато праць про

п'єсу «97» Миколи Куліша, зокрема, її досліджували Я. Голобородько, В. Гриценко, М. Застеба. Проте дослідження про символ Євхаристії у творі немає. Важливо розкрити розуміння символічного образу Євхаристії та інших ключових символів, урахувавши не лише релігійний аспект, а і його соціокультурний та духовний вплив на українське

селянство того часу. Ця тема є дуже важливою для розвитку української літератури, збагачення літературної та духовної спадщини українського народу.

Отже, проблема полягає в тому, як глибше розкрити символіку Євхаристії та інших образів у творі, зокрема їх внутрішній зв'язок і вплив на сприйняття релігійних та етичних цінностей в умовах Голодомору й соціальних труднощів.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає в дослідженні символічних аспектів п'єси Миколи Куліша «97», зокрема образу-символу Євхаристії та інших ключових символів у контексті селянського життя та релігійних обрядів.

Завдання статті включають:

1) розкриття образу-символу Євхаристії у творі «97» та його значення в контексті сюжету та тематики;

2) аналіз інших символів у творі, таких як чаша, хліб, церква, хрест, Бог, і їх відображення в релігійних та сакральних аспектах твору;

3) визначення важливості та значення цих символів для розуміння глибоких релігійних та етичних аспектів селянського життя, особливо в умовах Голодомору і соціальних труднощів;

4) з'ясування загальної тенденції піднесення релігійних символів як засобу опору та єднання для селянської громади.

З урахуванням цих завдань статтю спрямовано на глибоке розуміння символіки твору Миколи Куліша та її впливу на релігійне та етичне сприйняття українського народу в конкретних історичних обставинах.

Предмет дослідження – символіка твору Миколи Куліша «97».

Об'єкт дослідження – образ-символ Євхаристії та інші ключові символи, такі як чаша, хліб, церква, хрест, Бог, у контексті селянського життя в умовах Голодомору та соціальних труднощів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Микола Куліш – яскрава особистість, а п'єса «97» – це твір про життя, страждання, незламність українського народу. У творі є багато моментів, які розкривають образ-символ Євхаристії. Євхаристія – це особливий обряд у християнстві, пов'язаний зі споживанням святого причастя, яке символізує тіло і кров Христа. Євхаристія виступає символом єднання, жертви, спасіння. У тексті виражено ці ідеї через символічні аспекти, такі як образи святині, молитов, богослужінь тощо.

У творі «97» Миколи Куліша є численні образи та символи, серед яких важливе місце займають чаша, Євхаристія, хліб, церква, хрест та Бог. Розглянемо їх у контексті твору: «Гиря. Благаємо, покладіть святиню, бо їй же, сердешній, болить у немитих, може і грішних руках... Вона ж батьківськими й нашими молитвами вкрита, вона слізьми

нашими полита...» [3, с. 38]. У цьому фрагменті Гиря використовує образ святині, можливо, щоб вплинути на почуття людей, які взялися за арешт священних предметів чи образів. Розглянемо деякі аспекти цього образу.

1. Немиті руки: це вказує на спробу Гирі викликати сором у тих, хто взявся за святині. Персонаж звертає увагу на характер тих, хто вчиняє такі дії, наголошуючи на їхній гріховності чи нерелігійності.

2. Батьківські молитви і сльози: вказує на велике значення святині для спільноти, її релігійну вагу. Звертає увагу на те, як спільнота шанує цю святиню та як вона є предметом турботи та поклоніння.

3. Спільність через молитви: звертається до ідеї, що святиня об'єднує людей через спільність молитов і турботи. Такий образ може викликати відчуття спільноти та солідарності.

Образ чаші в літературі та мистецтві часто асоціюється з різними концепціями, такими як об'єднання, жертва, життя, духовність. У п'єсі «97» Миколи Куліша чаша має символічне значення, вказуючи на певні ідеї чи теми, також має декілька значень і символічних відтінків, особливо в контексті селянського життя та релігійних обрядів. Образ чаші асоціюється з чашею для Євхаристії. Можливі тлумачення:

1. Символ об'єднання: чаша представляє спільноту або групу людей, які об'єднуються навколо певних цінностей чи ідеалів.

2. Жертва та Євхаристія: чаша, яка використовується в релігійних обрядах, вказує на жертвовність або єднання через спільну духовну дію. Щоразу на Літургії під час приготування до святого причастя відбувається жертва Ісуса за гріхи людства. А втрата церковних цінностей вказує на втрату святощів та релігійних цінностей селян.

3. Інтимність та обрядовість: чаша, яку використовують для обрядових цілей, вказує на інтимний зв'язок або взаємодію людей у певному контексті.

4. Символ життєвої сили і родючості: чаша як символ родючості вказує на здатність землі приносити плоди. Це може бути пов'язано із сільськогосподарською діяльністю селян та їх залежністю від природи.

5. Спільнота та об'єднання, чаша як символ спільноти. У християнському контексті Євхаристія часто вживається та шанується в спільноті віруючих. У творі це вказує на єдність селянської громади та їх взаємопідтримку в труднощах.

6. Потреба в релігійних обрядах: образ чаші підкреслює важливість релігійних обрядів для селян. У ситуації втрат та загрози селяни звертаються до своїх релігійних переконань і обрядів як до джерела сили та надії.

Всі ці аспекти допомагають у розумінні глибокого символізму образу чаші у творі Миколи Куліша. Образ чаші спрямований на виклик емоцій та релігійних асоціацій у читача, щоб підкреслити значення святині та викликати співчуття до того, як з нею поводяться, і тут важливими є моменти, які асоціюються з поняттями єднання, жертви чи спасіння:

1. **Благання заступити святиню:** герої просять людей заступитися за святиню, що може вказувати на потребу об'єднання і спільної захисної дії.

2. **Спільна оборона:** захист святині може розглядатися як спільний акт відданості та жертвовності на благо загального добра.

3. **Гомін за справедливість:** гомін та звинувачення в тому, що святиню хочуть забрати, вказує на обурення героїв ситуацією, де постає питання справедливості.

Аргументи та діалоги героїв виявляють моменти спільності чи жертвовності на користь загального добра. Такі елементи можна асоціювати зі змістом Євхаристії в християнській традиції:

1. **Євхаристія – це символ тіла та крові Христової.** Євхаристія в християнстві є спогадом та відтворенням останньої вечері, де Ісус Христос віддав своє тіло та кров за спасіння людей. У творі Євхаристія є образом, який вказує на тему жертвовності та спасіння. Згадки про Євхаристію, яку вживають селяни, вказують на віру та відношення до Бога. Євхаристія в християнстві символізує прийняття Тіла та Крові Христа. У контексті твору це може вказувати на віру селян у надприродні сили та важливість релігійних обрядів для них.

2. **Хліб – це тіло Ісуса Христа.** Хліб у творі представляє тіло Христа, адже в релігійному контексті хліб в Євхаристії символізує саме це. Втрата хліборобства розглядається як втрата духовного харчування та недостатність Євхаристії для селянської громади.

Образ хліба. У творі хліб часто використовується як символ життя, необхідності та символ Тіла Христового. Селяни борються за свої селянські блага, в тому числі за хліб, який сприймається як дар від Бога: «Копистка (до Ларивона). Помирають, братко, сам же ти бачив такі інциденти. І там помирають. І скрізь помирають. Ніхто даром хліба не дає. Говорять – дай гроші, що круглі і сяють... От-от, що круглі і сяють. А грошей нема: і в тебе, і в мене... А з чаші й хреста Совіцька влада викує гроші!.. От-от! Гроші, браток!» [3, с. 40]. Хліб, як Тіло Ісуса Христа: неможливість жити без хліба – це неможливість жити без Бога. Так, можна розглядати хліб у творі «97» Миколи Куліша як символ, що нагадує про образ Євхаристії, зокрема Тіла Ісуса Христа. Деякі моменти тексту, які підкреслюють цю аналогію:

1. **Невід'ємне з'єднання з хлібом:** селяни у творі не просто розглядають хліб як продукт для виживання, але вони відчувають з'єднання зі своєю землею, культурою і традиціями через хліборобство. Таке з'єднання може асоціюватися зі сприйняттям Тіла Христового під час Євхаристії, яке в християнстві також є символом єднання з Богом.

2. **Життєважливе значення хліба:** хліб у творі є не просто їжею, але є необхідним для виживання і важливим для життя продуктом. Аналогічно, в християнському образі Тіло Христа, яке приймається в хлібі під час обряду Євхаристії, є життєдайною силою для віруючих.

3. **Хліб як джерело благословення та щедрості:** у творі хліб також асоціюється із щедрістю і благословенням. Потрібно врахувати, що в християнстві хліб під час Євхаристії сприймається як благословення та символ тіла Христа, яке надає духовну силу та життєву енергію.

4. **Єднання з Богом через хліб:** у контексті твору втрата хліборобських культур тлумачиться як втрата з'єднання з Богом через землю та природу. Селяни приймають тіло і кров Ісуса як невід'ємну частину свого духовного життя. Отже, у творі «97» Миколи Куліша хліб має глибокий символічний зміст, що асоціюється з Євхаристією та духовним єднанням з Богом.

5. **Спільнота через хліб:** хліб об'єднує селянську громаду у творі. Поширене вживання хліба в обрядах та святкуваннях свідчить про те, що цей продукт є символом єднання та спільноти. Аналогічно, в Євхаристії віряни спільним прийняттям святого причастя виражають свою духовну спільноту.

6. **Хліб як джерело надії:** втрата хліборобства означає втрату надії та духовної рівноваги для селянської громади. Символ хліба тут виявляється як джерело не лише фізичної, але й духовної рівноваги, яка допомагає пережити труднощі.

7. **Хліб як символ справедливості:** у творі згадується, що шматок хліба беруть під час боротьби за справедливість. Це вказує на те, що хліб стає об'єктом конфлікту й боротьби за рівноправ'я і справедливі умови для селян.

8. **Хліб як символ економічного благополуччя:** селяни у творі турбуються про втрату хліборобських культур через дії комісії. Хліб є символом економічного благополуччя, основи селянського господарства, його втрата може вказувати на загрозу економічному становищу селян.

9. **Хліб як символ єднання та спільноти:** хліб часто символізує єднання та спільноту. У творі, коли селяни обговорюють загрозу втрати хліборобських культур, можна побачити, як хліб об'єднує їх у спільному прагненні до благополуччя та справедливості.

10. Хліб як символ традиції та культури: в цьому контексті хліб також може представляти традиції та культуру. Втрата хліборобських культур може визначати загрозу самій українській традиції та способу життя.

11. Хліб як символ життя та виживання: хліб є основною стравою, необхідною для виживання. Втрата доступу до хліба може символізувати загрозу життю та виживанню селян.

Таким чином, образ хліба у творі Миколи Куліша розглянутий як багатоплановий символ, який відображає різні аспекти селянського життя, втрат та їх духовного з'єднання з Богом через релігійні та культурні виміри. Аналіз символу хліба допомагає глибше розуміти теми твору та способи, якими автор втілює свої ідеї через використання конкретних образів. Узагальнюючи ці роздуми, можна стверджувати, що образ хліба має різні аспекти і символізує справедливість, економічне благополуччя, щедрість, єднання спільноти, традиції та культуру, а також життя та виживання: «Гиря: Не займайте його, не займайте! Це ж бог його з неба врозумив і силою своєю осіяв... (До всіх). Чудо явив!...» [3, с. 39]. Вираз «Чудо явив» із твору «97» Миколи Куліша має інтерпретацію, пов'язану з релігійним аспектом, указує на сприйняття події як дива чи дару від Бога. У релігійному контексті це може бути сполучено з важливими подіями або знаками, які розглядаються як надприродні чи божественні.

Є також ще інші символи, окрім хліба. Наприклад, церква, яка у творі виступає не лише як будівля, але і як символ духовної єдності та спільноти. Втрата церковних цінностей означає втрату духовної опори і традицій.

Образ церкви. У тексті виявляються елементи, які можна асоціювати з церковним оточенням, наприклад, вказівки на святиню, молитви, звернення до Бога і віра. Зокрема, сюжет розгортається навколо конфлікту, пов'язаного із захистом церковних цінностей та святині. Селяни виступають захисниками святині, вважаючи її божественною та священною. Це вказує на глибоке вірування в сакральність існуючих релігійних об'єктів і територій.

Привертає увагу читача **образ церковної ієрархії:** в тексті можна виокремити владу, яка сприймає церкву як інструмент контролю над масами. **Втручання в релігійні практики:** влада втручається в релігійні практики чи намагається обмежити роль церкви, це вказує на її антирелігійні погляди. Влада прагне змінити релігійні звичаї і обмежити роль церкви в суспільстві.

Спроби використання релігії для політичних цілей: антирелігійний настрій виявляється у спробах влади використовувати релігію для своїх політичних цілей. **Антирелігійні заклики в ді-**

логах: звертання до антирелігійних ідей у діалогох персонажів або в описах подій слугує підтвердженням антирелігійного настрою в тексті: «Параска. А чашу та хрест оддасиш? Дуренький, на хліб поміняємо, діток погодуємо, од голодної смерті врятуємо...» [3, с. 41]. Антирелігійність у творі – це відображення соціокультурного контексту часу, в якому створено твір.

Хрест – це символ релігійної віри. Хрест у творі символізує релігійну віру та внутрішню силу селян. Втрата цього символу вказує на руйнування духовних цінностей. **Образ хреста.** Хрест є одним з основних символів християнства та може мати глибокий релігійний зміст. У тексті можна шукати образ хреста в пасажах, які вказують на страждання, жертвоприношення, а також на принципи віри і моральні цінності.

Бог – це символ надії та духовного провідника. Бог, як і в будь-якому релігійному творі, виступає як символ надії, духовного провідника та захисника. Через утрату матеріальних та духовних цінностей селяни шукають опору в Бозі, сподіваючись на Його милість. У творі «97» образ Бога не прямо втілено або описано, але можна висунути деякі висновки та роздуми з контексту твору та його символіки: «Дід з ціпком. Авжеж, чудо! Тільки бога почути воно може, тільки бога, щоб ти знав» [3, с. 39].

Усі ці символи спільно створюють багатогарний образ, що розкриває різні аспекти селянського життя, їхню віру та спроби зберегти духовність попри важкі обставини. Йдеться про таке:

Символи в контексті втрат:

– *Втрата святині:* втрата церковних цінностей може бути символом втрати духовної стійкості, традицій та релігійної єдності.

– *Втрата хліборобства:* втрата можливості вирощувати хліб може вказувати на відсутність духовного та матеріального харчування, що є важливим для життя.

Спроби захистити символи:

– *Захист святині:* виступи селян захищати церковні цінності можуть вказувати на їхню внутрішню силу та віру в релігійні цінності.

– *Виступ за хліборобство:* протест селян проти втрат хліборобства може свідчити про те, що вони розглядають вирощування хліба не лише як засіб виживання, а і як духовне завдання.

Релігійна символіка:

– *Благання і молитви:* вирази благання та молитви селян можуть бути використані для звернення до Бога і призначення Його захисту в труднощах.

Конфлікт релігії та матеріалізму:

– *Релігійна протиріччя:* конфлікт між Смиком, який відкидає релігію, та іншими селянами, які залишаються вірними церковним цінностям,

вказує на протистояння релігійних та матеріалістичних поглядів.

Іронія образів:

– *Іронічне використання символів:* можливе іронічне використання релігійних символів у контексті грабіжницького нападу може викликати роздуми щодо справжніх цінностей та глибоких покладів сучасного суспільства.

Загалом, твір Миколи Куліша «97» розкриває різні аспекти віри, втрат та намагань зберегти духовні цінності в умовах суспільних перетворень. Символи у творі глибоко переплітаються із сюжетом, відображаючи важливі теми та конфлікти. П'єса «97» Миколи Куліша є важливим твором для української літератури з кількох причин:

1. **Актуальність теми:** твір був написаний у період, коли суспільство переживало глибокі трансформації. Актуальні проблеми, такі як соціальні нерівності, релігійні суперечки та протистояння між різними соціальними групами, роблять твір важливим свідченням свого часу.

2. **Мова та стиль:** Куліш використовує у творі фольклорні мотиви та народну мову, що робить його важливим внеском у розвиток української літературної мови. Такий підхід підсилює автентичність і національний характер твору.

3. **Соціокультурний контекст:** п'єса відображає складні суспільно-політичні та релігійні реалії того часу. Автор ставить гострі питання про соціальну справедливість, владу та віру, що робить його важливим для розуміння історичного контексту.

4. **Образність та символізм:** Куліш вдало використовує образи та символіку, такі як образ Євхаристії, хліба, церкви, що додає глибину та багатогранність твору. Це сприяє розширенню мовленнєвих можливостей української літератури.

5. **Національна самосвідомість:** твір сприяє формуванню та зміцненню національної самосвідомості, викликаючи рефлексію над українською ідентичністю та цінностями.

Висновки і перспективи подальших розробок.

Отже, п'єса «97» визначається своєрідністю та глибоким зануренням у сучасний соціокультурний контекст, роблячи його важливим для розуміння етапів розвитку української літератури. М. Куліш відтворив за допомогою персонажів увесь складний і суперечливий колорит села, підкреслив складність і жорстокість боротьби, намагався довести, що революція й голод як дві форми людського буття абсурдні за своєю суттю. Автор виявився абсолютно правим, а його твір став німим докором тодішній системі. Стаття може бути джерелом для подальших досліджень студентів, аспірантів, науковців, богословів, священників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голобородько Я.Ю. Національний геніалітет : (Курбас, Куліш, Крушельницький). *Слово і час*. 2006. № 1. С. 72–84.
2. Гриценко В.С. Парадоксирозстріляного пророка: (трагічні обставини голоду на початку 20-х рр. у п'єсі М. Куліша «97»). *Укр. л-ра в загальноосвітній школі*. 2000. № 6. С. 20–21; *Українська мова і література в школі*. 2000. № 4. С. 30–32.
3. Куліш М.Г. «97». URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1086&page=2> (дата звернення: 14. 10. 2023).

REFERENCES

1. Holoborodko Ya. Yu. (2006). Natsional'nyy henialitet : (Kurbas, Kulish, Krushelnytsky). [National genius : (Kurbas, Kulish, Krushelnytsky)]. *Word and Time*, no. 1, pp. 72-84.
2. Hrytsenko V. S. (2000). Paradoxu rozstrilianoho proroka : (trahichni obstavyny holodu na pochatku 20-h rr. u piesi M. Kulisha "97"). [Paradoxes of the executed prophet: (Tragic circumstances of famine in the early 20th century in M. Kulish's play "97")]. *Ukrainian literature in a secondary school*, no. 6, pp. 20–21. *Ukrainian language and literature in school*, no. 4, pp. 30–32.
3. Kulish M. G. "97". URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1086&page=2> (accessed 14. 10. 2023)